

İki Ucu Müphem Bir Köprü: 'Bilim' ile 'Tarih' ya da 'Bilim Tarihi'

İhsan FAZLIOĞLU*

1. Avrupa'da 'Bilim' ile 'Tarih'in Kavgası

BATI AVRUPA'DA, XIV. yüzyılda, felsefe-bilim'in üç önemli konusu, Tanrı, Evren ve İnsan'a arkasından bakılan bir prizma olan Sistem'in yani Kili-se'nin yavaş yavaş çökmeye yüz tutması sonucunda, Sistem'in aklı, yöntemi ve ölçütü olmaksızın, *kişî'nin* Tanrı, Evren ve İnsan'a ilişkin, ama özellikle Evren (Doğa) hakkında *doğru bilgi* üretebileceği inancı ile tetiklenen yeni bilim/bilme hareketi, Kopernik'in 1543'te yayımladığı *De revolutionibus orbium coelestium* adlı eseri ile başlatılabilir. Başta Galileo olmak üzere pek çok *bilmek isteyen* kişinin sahip çıktığı bu yönelim, Doğa hakkında, ancak *doğa bilim/lerinin*, özellikle fizikin doğru bilgi üretebileceği ilkesinde ısrar etmiştir. Orta-çağ'ın bilme zihniyetinin ilahiyat+metafizik odağına karşı yeni-bilim, kendisini, fizikte konumlandırmıştır. Evreni idrak için yeni bir bilme tarzı geliştirmeye çalışan Merağa Okulu ve takipçilerinin formüle ettiği, "gözlemlerle uyumlu hesap" ilkesini kendisine çıkış noktası alan yeni bilme eylemi; *kişî'nin* niteliklerine dayalı göreliliğine karşı, kendisini insan kılan temel özelliğin, yani *cogitonun* içerisinde kalarak *doğaya* ilişkin bilgi üretmeyi hedeflemiştir. Newton'un, Kopernik'ten kendisine gelinceye değin vuku bulan bütün gelişmeleri, tutarlı bir *terkip* haline getirmesi ile yeni-Sistem, Galileo'nun deyişiyle *yeni-bilim*, artık eskiyi tamamen tasfiye ettiği için, *bilim* adıyla Evren hakkındaki tek meşru *resmî* [dünya tasavvuru] üreten biricik/yegâne *yöntem* halini almıştır.

Newtoncu sistemin yalnızca doğa değil, Tanrı ve insan hakkında da sahip olduğu iddialar kendisinden sonra, yönteminin bütün insanî bilgi alan-

* Dr., İstanbul Üniversitesi Felsefe Bölümü

larına uygulanmasına neden olmuş ve özellikle Fransız düşünürleri eliyle, Aydınlanma hareketinde görüleceği üzere, bilim artık yalnızca *resim* değil *anlam* veya *değer* de üreten bir içerik kazanmıştır. Kant'ın, *insan-türünün* bilme fiilini, inanma, ümit etme ve eyleme gibi diğer fiillerinden ayırmasına ve Newtoncu yöntemde tezahür eden bilme fiilini, başka bir deyişle bilimsel aklı sınırlandırmaya çalışmasına karşın; Auguste Comte eliyle bilim, nihaî haliyle hem dünya-tasavvuru [dünya resmi] hem de dünya görüşü [değer-anlam dünyası] üreten bir *tarz* halini almış ve dinin-ahlâkın yerine ikame edilmesi düşünülen bilimsel *ideolojileri* de üretmeye başlamıştır. Sanayi devrimi akabinde bilim, *teorik-bilgiden* (felsefe-bilim) *teknik-bilgiye* (*techno-science*) dönüşmüş, bu da bilimsel bilginin *emperyal* içeriğini beslemiştir. Özellikle bütün bilim dalları fizik modelinde yeniden organize edilmeye kalkışılmış, fizik *doğayı* araştırırken kimya *maddenin* içerisine nüfuz etmeye başlamış; evrim teorisiyle canlıyı araştıran biyoloji fiziksel (doğal) bir karakter kazanmış; bireyi psikoloji, toplumu da sosyoloji ve antropoloji gibi *hesabî* önceleyen, *anlamı-değeri* ikincil kılan anlayışlara dayalı yeni disiplinler incelemeye başlamıştır.

Köklerini, -Evren'in, hatta Tanrı ve İnsan'ın Newtoncu bilme tarzına ve yöntemine daha baştan tavır alan, Newton'un *Doğa Felsefesinin Matematiksel İlkeleri* adlı eserini *fizik* değil daha çok *matematik* olarak gören, *matheis universalisi hesap* değil *Evren'in küllî dili* olarak anlayan- Leibniz'in felsefe-bilim anlayışında bulan Alman zihniyeti; Kant'ın açtığı evlekte, *tekbaşına-bilime* itirazlarını sürdürmüş, Goethe gibi düşünürlerle alternatif bilme tarzları teklif etmiş ve en nihayetinde de, hangi tarz olursa olsun bilim denilen yöntemin *doğayı açıkladığını*, ancak *anlamadığını* ileri sürmüştür.¹ Vico gibi pek çok Avrupalı düşünürün de etkisiyle Tarih'i bir *ilim* olarak kuran Alman düşünürleri, C. P. Snow'un işaret ettiği gibi, doğa bilimleri ile insanî [geistik] bilimler arasında, her iki tarafın diyalogunu ketleyen, bir kopukluk ortaya çıktığını görmüşlerdir. Onlara göre, *resim* ile *değer-anlam* ya da *dünya tasavvuru* ile *dünya görüşü* arasında ortaya çıkan bu kopukluğun giderilmesi, *doğal* (fizik) olan ile *insanî* (metafizik) olan arasında modernitenin yarattığı gerginliği giderecektir.

2. Kavgayı Aşan Köprü: 'Bilim Tarihi'

Alman tarih okulunun tespiti ve bu tespiti temellendirmek için öne sürdüğü tezler, en nihayetinde insanî ilimler [tarih, felsefe, edebiyat, şiir, mu-

1 İbn Rüşd de *Metafizik Şerhi*'nde, astronomiyi örnek göstererek, doğanın hesaba dayalı matematiksel bilgisinin hem Varlık'ın hem de var-olan'ın *anlamını* tespit edemediğini, bilakis yitirdiğini özellikle vurgulamıştır.

sikî, vb.) ile doğa bilimleri arasında bir *köprü* kurulması gerektiği inancını pekiştirmiş; sonuçta *bilim* ve *tarihi*, bu iki kavramı, yaklaşımı, hatta zihniyeti biraraya getiren, terkib eden bir *tamlama* olarak *Bilim Tarihi* düşünülmüştür. Böylece bir araştırma-inceleme yöntemi olarak bilim tarihi, doğa/fizik ile insan (anlam/değer=metafizik) arasında bir köprü olma görevini üstlenmiştir; çünkü en nihayetinde *bilimi* kuran, doğayı açıklamaya çalışan da insandır. Bu durumu tespit eden, bilim tarihi disiplinin akademik anlamda kurucusu George Sarton; -kendisinin çıkardığı meşhur bilim tarihi dergisi *Isis*'de, 1930 yılında kaleme aldığı bir yazısında- aynı dili konuşmayan bu iki kültür [doğa ile tarih] arasında, yani bilimsel/doğa bilimleri ile insanî ilimler arasında bilim tarihinin üstleneceği bir *köprü* kurulamaz ise mevcut uçurumun daha da artacağını vurgulamıştır.

Öyleyse, yukarıdaki açıklamaların ışığında *bilim tarihi* terkinin ilk ortaya çıkış nedeni olarak "bilimin -yani açıklamanın- tarihini -yani anlamını ve değerini- incelemektir" cümlesi ileri sürülebilir. Bu çerçevede bilim tarihi disiplininin, bilimin ne olduğu, kökeni, gelişimi, bilime katkı yapan kişilerin hayatı, bilimsel kurumlar ve âletler, bilimin iktisadî, siyasî, dinî ve toplumsal bağlamla ilişkisi, bilimsel bilginin farklı kültürler arasında aktarımı vb. konuları incelediği söylenebilir. Ancak burada *bilim* kavramının tanımına göre tarihinin de değiştiğine dikkat etmek gerekir. Çünkü her şeyden önce her kavram gibi *bilim* kavramı da bir formdur ve *dış-dünyada bilim* kendisi değil fertleri yani tek tek bilim dalları mevcuttur. Başka bir deyişle, bilim değil bilimler vardır. Ancak *bilim* kavramını tek tek bilim dallarını birarada tutan ortak bir ayırma (fasla) göre, bütün felsefî okulların üzerinde uzlaştığı bir biçimde tanımlamak oldukça zordur. Bu zorluğa karşın *bilim tarihi* kavramı ilk ortaya çıktığı dönemde, XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra, daha çok Batı-Avrupa ve İngiltere'de gelişen, yukarıda özetlenen içeriğe sahip *bilimin* ve bunun doğurduğu *aydınlanma*, *ideolojiler*, *sanayi devrimi* gibi tarihî vakıaların nedenlerini incelemeye çalıştı. Başka bir deyişle, elde adına *bilim* denilen, kendisiyle iş görülen bir *âlet* vardı. Bu, nasıl ortaya çıkmıştı; kökleri nerelere gidiyordu; yapısı nasıldı; ne zaman ve nasıl başladı, nasıl gelişti; kimler katkıda bulundu, etkisi ne oldu gibi sorular bilim tarihi araştırmalarında öncelik taşıyordu. Bu soruların yanıtları aslında Avrupa'yı biricik kılan özellikleri de tebarüz ettirecekti. Nitekim Auguste Comte (1798-1857), William Whewell (1799-1866) ve Henri Poincaré (1854-1912) gibi isimler *bilimin* bir bilme yöntemi olarak özelliklerini Batı Avrupa tarihine atıfta bulunarak incelerken, Paul Tannery (1843-1904) ve Pierre Duhem (1861-1916) gibi adlar bu bilme tarzının Avrupa içerisindeki tarihî köklerine de atıfta bulunuyordu.

Bu çerçevede gelişen bilim tarihi disiplini, esas itibarıyla Batı-Avrupa'ya has bir *âlet*'in mahiyeti ve tarihî gelişimi üzerinde odaklanırken, farklı tarih ve medeniyet perspektifleri bilim tarihi disiplininin de muhtevasını belirlemeye başladı. Fransızların yaklaşık 1840'lara kadar Mısır merkezli medeniyet tarihi yazıcılığı ile Almanların Yunan merkezli medeniyet tarihi yazıcılığı birbiriyle bir süre çatıştı. Bu nedenlerle *bilim* adı verilen bilme yönteminin tarihî köklerine inilerek değişik kültür ve medeniyetlerde Batı-Avrupa'da gelişen ve ona has olan *bilimi andıran* çalışmaların olup olmadığı araştırılmaya başlandı. Örnek olarak, daha önce çeşitli saiklerle Fransız baba-oğul Jean-Jacques Sédillot (1777-1832) ile Louis-Amélie Sédillot'un (1808-1876) çalışmaları, astronomi tarihinin İslâm astronomisi olmadan anlaşılamayacağı üzerinde durmuştu. Almanların *Doğu'ya doğru* politikasını takip eden Alexandre von Humboldt, Franz Woepcke'yi (1826-1864) Paris'e göndererek Sédillotların yanında yetişmesini sağladı ve kısa sürede Almanlar, Eilhard Wiedemann (1852-1928) ve öğrencileri ile, İslâm bilim tarihi disiplini bağımsız bir araştırma alanı olarak kurdular.

Başlangıçta tek-anlamli bir *medeniyet* ile tek-anlamli *bilim* kavramsallaştırmalarına dayalı çalışmalar, zamanla *medeniyetin* değil *medeniyetlerin* olduğunu, her medeniyetin ve hatta her kültürün kendine has bir *bilme tarzı* bulunduğunu gösterdi. Ancak yine de araştırmalar, daha çok, Batı-Avrupa'da gelişen ve Aydınlanma ile nihai formuna kavuşan *bilim* kavramının geriye doğru tarihini tespate yönelikti. Bu çerçevede çalışmalar tarihöncesi dönemden başlayarak, yeryüzünde muhtelif zamanda hayat bulmuş çeşitli medeniyet ve kültürlerin sahip bulunduğu *bilimi andıran* bilme yöntemlerini kuşatmaya başladı. Bu yönelimi kendisine esas alan, bilim tarihi sahasında kendisinden önceki bütün bir bilgi birikimini tutarlı bir yöntemle bir araya getiren, Harvard Üniversitesi'nde bilim tarihi doktora programını başlatmak suretiyle bilim tarihini akademik bir disiplin olarak kuran kişi George Sarton (1884-1956) oldu. George Sarton'un ana hedefi, nihai formuna Aydınlanma düşüncesiyle ulaşan bilimin dayandığı düşüncenin yani bilimi üreten, bundan dolayı da en-üst gelişmişlik seviyesine ulaşan *aklın* (*aydınlanmış aklın*) tarihini araştırmak, özellikle de açıklamaktır (bilim); bununla da yetinmeyip anlamaktır (tarih). Bilimsel aklın gelişimini anlamak için ise onun bağlantılı olduğu din, felsefe, sanat vb. diğer disiplinleri de dikkate almak zorunludur. Bu projede Batı-Avrupa dışı toplumların yeri ise iki türdür: Birincisi, genel olarak, değişik tarihlerde yaşamış kültür ve medeniyetlerin *bilimi andıran* faaliyetlerini incelemek; ikincisi ise İslâm medeniyeti'nde olduğu gibi, bu yapıya etki eden kültür ve medeniyetleri, *etkileri oranında* dikkate alıp değerlendirmek.

3. İslâm-Osmanlı Medeniyetinde Bir 'Bilim Tarihi' Var mıdır?

Tanzimat'a kadar mensup olduğumuz, Cumhuriyet ile beraber tamamen koptuğumuz İslâm-Osmanlı Medeniyetinde bir bilim tarihi var mı idi? Her şeyden önce İslâm-Osmanlı Medeniyetinde bilim, günümüzde, büyük oranda yukarıda verilen bilim tanımını *andıran* ve Batı'ya *etkisi oranında* dikkate alınan bir alandır. Başka bir deyişle, kendi kökeni, gelişimi ve sorunları, kısaca kendi paradigması içerisinde incelenen bir alan değildir. Bu noktayı daima göz önünde bulundurmak kaydıyla, yani şimdilik bilimin tanımını müphem bırakarak, İslâm Medeniyetinde bir bilim tarihinden bahsedilebilir mi? Bu soruya yanıt vermeden önce şu noktanın iyice belirgin kılınması gerekir: Bilim tarihi, bir paradigma içerisindeki unsurların *geçmişini*, başka bir deyişle o geçmişin *takvimini*, *kronolojisini* vermek değil, *nasıl ve niçinini* yani *illetini/nedenselliğini* belirlemektir. Bu tür bir tavır ancak ve ancak *yeninin* olduğu, fark edildiği yerde *eskinin* bir geçmiş olarak idrak edilmesiyle ortaya çıkar. Bu anlamda İbn Nedim, yeniler (*muhdesûn*=modernler) dediği bilginlerin ürettikleri yeniye (*cedîd*) nispetle İslâm öncesi bilme faaliyetlerini *eski (kadîm)* diye adlandırır ki, bu bir fark edıştır. Benzer biçimde Ömer Hayyam'ın üçüncü derece denklemlerin çözümünde kendi getirdiği yeniliğin farkında olarak, Yunan'dan başlayan bir üçüncü derece denklem tarihi vermesi, dar bir alanda, bir bilim tarihi çalışması olarak görülebilir. Aynı şekilde Kutbuddin Şirazî'nin *Faaltu felatelum* ile İbn Şatır'ın *Nihâyetu's-sûl fi tashîhi'l-usûl* adlı astronomi eserlerinde kendi ortaya koydukları tespitlerin yeniliğine nispetle benzer konudaki geçmiş teşebbüslerin tarihçelerini vermeleri bir tür, ama yine dar anlamda, bilim tarihi çalışması sayılabilir. İslâm-Osmanlı Medeniyetinde matematik, astronomi, fizik, kimya gibi muhtelif sahalarda buna benzer pek çok başka örnek verilebilir.

İslâm-Osmanlı Medeniyetinde çok çeşitli alanlarda kaleme alınan şerhler, şerh edilen konunun mensup olunan paradigmanın içerisindeki tarihini de verir. Bu açıdan şerhler, üzerinde yorum yapılan konunun geçmişini bilme anlamında, birer tarihî arkaplan çalışması olarak değerlendirilebilirler. Bu duruma en güzel örnek Bahaeddin Amilî'nin *Hulâsatu'l-hisâb* adlı eserine Osmanlı döneminde yazılan şerhlerde hemen hemen her konuya ilişkin farklı görüşlerin, bilgin adları zikredilerek verilmesidir. Diğer bir örnek, Ali Kuşçu'nun *Şerhu't-Tecrîd*'inde, mesela hareket bahsinde, İslâm-Osmanlı Medeniyetinde konuya ilişkin ileri sürülen önemli düşüncelerin - sahipleriyle birlikte- zikredilmesidir. Benzer durum hemen hemen bütün şerh ve haşiyelerde görülür. Bu nedenlerle şerhler incelenen konunun geç-

mişini, konuya ilişkin farklı fikirlerin sahiplerini ve gelişimini bilmek için vazgeçilmez kaynaklardır.

Öte yandan bilim sınıflandırması (*tasnifu'l-ulûm*) sahasındaki eserler ile *Enmûzec* türü kitaplar da yine konuların geçmişini bilme anlamında birer tarihî arkaplan araştırmasıdır. İbnu'l-Ekfanî'nin *İrşâdu'l-kâsîd ila es-na'l-mekâsîd*'i ile Taşköprülü-zade'nin (1495-1561) *Misbâhu's-sa'âde ve miftâhu's-siyâde*'si başta olmak üzere, Davud-ı Kayserî (ö. 1350), Mehmed Şah Fenarî (ö. 839/1436), Nev'î Yahya Efendi (1533-1599), Mehmed Emin Şirvanî, Saçaklızâde Mehmed Mar'aşî (1679-1732) gibi pek çok *tasnifu'l-ulûm* ve *enmûzec* sahibi ismin çalışmaları, yine konunun geçmişini (takvîmini) bilme anlamında değerli bilgiler içermektedir. Öte yandan başta Taşköprülü-zade'nin *eş-Şekâiku'n-nu'mûniyye fi ulemâi'd-Devleti'l-Osmaniyye*'si olmak üzere *Şekâik*'in Türkçe ve Osmanlıca *Zeyilleri* ile diğer tabakat kitapları da bilginlerin hayat hikayeleri ve eserleri çerçevesinde *bilimin* gelişimi hakkında bilgiler vermektedirler.

İslâm-Osmanlı Medeniyetinde bilginlerin mensup oldukları ilmî paradigmayı -örnek olarak tıp alanında- *eski* (*kadîm*) görüp *yeni* (*cedîd*) fark etmelerinin; hem kendi kültürlerine, hem de gelen yeni bilgilerin kökenlerine ilişkin bir *tarih bilinci* oluşturduğundan söz edilebilir. Abbas Vesim Efendi'nin *Düsturu'l-Vesîm fi tıbbi'l-cedîd ve'l-kadîm* adlı eseri, bu duruma iyi bir örnektir. Benzer biçimde Avrupa kaynaklarından tercüme-derleme yoluyla hazırlanan pek çok çalışmada, Osmanlı bilginlerinin kendi bilgi birikimlerini *eski*, Avrupa'dan gelen bilgileri ise *yeni* görmeye başladıkları gözlemlenebilir. Bu tavrın XX. yüzyılın başlarına kadar sürdüğü ve pratik bilimlerden teorik bilimlere doğru ilerleyen bir seyir takip ettiği söylenebilir.

Kanımızca, kendi mensup olduğu paradigmayı oldukça ciddiye almasına karşın, ondan yine ciddi manada *şüphelenmeye* başlayan ilk kişi Katip Çelebidir (1609-1657). Katip Çelebi bir yandan *Keşfü'z-zünun an esâmi'l-kütüb ve'l-fünun* ile kendi mensup olduğu medeniyetin -eser bağlamında- ilmî dökümünü çıkartırken, diğer yandan *Süllemu'l-vüsûl ila ulemâi'l-fuhûl* ile -bilginler bağlamında- biyografik bir dökümünü yapmaktaydı. Katip Çelebinin bu eserleri hazırlamadaki bir niyetinin de yeni haberdar olmaya başladığı Avrupa bilim hayatı *karşısında* kendisine ait olanı belirlemek olduğu söylenebilir. Coğrafyaya olan özel ilgisi, ufkunu genişletir; tarihe olan ilgisi ise derinleştirir. Ancak yine de örgün eğitim içerisinde yetişmediğinden kendi mensup olduğu paradigmanın derinliklerine, bütün samimî niyetine karşın, iyi nüfuz edemez. Katip Çelebi, bu özel durumuyla, başta Adnan Adıvar ve Hilmi Ziya Ülken olmak üzere, daha sonraki Osmanlı bilim ve düşünce tarihi çalışanlarınca *özel* bir yere konulur. Zira Tanzimat'tan sonra

ve Cumhuriyet döneminde pek çok kişi İslâm-Osmanlı Medeniyetine bakışta, kendisini Katip Çelebiye yakın görür; çünkü hepsi de, doğal olarak, Katip Çelebi gibi kendisini paradigmanın dışında tutmaya çalışır.

Katip Çelebi ile bilkuvve başlayan, daha sonra gelen bilgin ve aydınların mensup oldukları paradigmanın tarihine yönelmeleri, bir anlamda Avrupa'dan gelen yeni karşısındaki *farkı* idraklerinden kaynaklanır. Bu anlamda Osmanlı-Türk aydınının hem kendisinin, hem de kendi-dışındakinin bilme tarzının tarihine yönelmesi, belirli oranda dışarıdan *uyarılmış* bir yönelmedir. Çünkü ya, büyük oranda, kendi medeniyetini Batı ile *karşılaştırarak* konumlandırmakta ya da Batı kaynaklarından hareketle, kendi medeniyetine Batı'ya *etkisi* oranında bir değer vermektedir. Bu *etki*; belirli bir tarihte, Latinceye tercümelerin tamamlandığı yaklaşık XIII. yüzyılda bittiği için de, *kendisini*, yani İslâm-Osmanlı, hatta Osmanlı-Türk bilme tarzını atlamaktadır [kayıp halka]. Bugün Türkiye'de Osmanlı bilme tarzıyla ilgili sorun, bir deyimle dile getirilirse, "yanlış baba dinleme"nin bir sonucudur. Bu konuya aşağıda tekrar dönülecektir.

İslâm-Osmanlı bilgininde uyarılan bu dikkat, ilk önce *kendi bilgi birikimine atıf yapmak suretiyle* tezahür eder. Eğinli Ebu Sehl Numan b. Salih (ö. 1166/1753'den sonra) *Tebyîn-i amelî'l-misâha* adlı Türkçe eserinde, Batı Avrupa ve İngiltere'deki ilm-i misaha konusunda fikir serdederken üç maddeyi özellikle vurgular: Birincisi Batı'daki konuyla ilgili bu bilgilerin *asıl kaynağı* Endülüs İslâm Medeniyetidir; başka bir deyişle bu medeniyetten tercüme edilen kitaplar sayesinde Avrupa'da bugün bu bilgi birikimine ulaşılmıştır. İkincisi bütün bu ilimlerin aslı (teorisi), bizde yani Osmanlı coğrafyasında mevcuttur. Üçüncüsü, sorunun siklet noktasıdır: "Ama bizde bu işlerin amelî-tatbikî tarafı, kısaca mühendislik/teknolojik tarafı eksiktir" [Kandilli Rasathanesi nr. 86, yaprak 1b-7b]. Eğinli, olayın bağlamı dikkate alındığında şunu da demek istemektedir: "Aslı/teorisi bizde olduğu için istediğimiz zaman amelî/tatbikî tarafını da inşa edebiliriz". Eğinli'nin cümleleri; Osmanlı bilginlerinin, daha baştan teorik (nazarî) bilgi ile teknik (fen) bilgi arasındaki ayırımın farkında olduklarını ve Avrupalıların teknik bilgide mesafe katettiklerini bildiklerini göstermektedir.

Benzer bir durum, Ebu Bekir b. Behram b. Abdullah ed-Dımeşki'nin (ö. 1102/1691) *Nusretu'l-İslâm ve's-surur fî tahrir Atlas Mayor* adlı eserinde, "Avrupalıların astronomi ve coğrafya sözkonusu olduğunda Nasiruddin Tusî, Fahreddin Razî, Nizameddin Nisaburî ve Ali Kuşçu'yu tamdiklerini, ondan sonra İslâm-Osmanlı dünyasında her şeyin bittiğini zannettiklerini" belirtir ve ardından da, bu değerlendirmelerin tam aksine, Osmanlı coğrafyasında astronomi bilimini bilen onlarca insan bulunduğunu söyler. Ancak

Eğinli gibi o da “Osmanlı bilginlerinin bu ilimleri hep nazarı bildiklerini amelî-tatbikî tarafında zayıf olduklarını” ekler [Bağdad Köşkü nr. 325, yaprak 2a-2b].

Yenileşme öncesi döneme ait İslâm-Osmanlı kültür havzasına mensup bilgin ve düşünürlerin tavırları ne kadar farklı yorumlanırsa yorumlansın, Batı-Avrupa’da ortaya çıktığı ve Aydınlanma’da nihaî formuna kavuştuğu biçimde ne *bilim*, ne de bu bilimin bilme tarzına karşı konulan *tarih* İslâm-Osmanlı dünyasında mevcut bulunduğundan bu ikisini bir araya getiren -yine yukarıda tanımlandığı biçimiyle- *köprü* bir *bilim tarihi* kavramından bahsetmek doğru değildir. Tersine -yukarıda da dile getirildiği üzere- İslâm-Osmanlı Medeniyetinde bu tavır, İslâm-Osmanlı bilginlerinin kendi mensup oldukları paradigmanın *geçmişini bilme, birikimini ortaya koyma* şeklinde tezahür eder.²

4. Osmanlı-Türk Kültüründe ‘Bilim Tarihi’: Niçin ve Nasıl?

İslâm-Osmanlı kültüründen Osmanlı-Türk kültürüne geçişte *bilim tarihi* ne tür bir saikle ya da saiklerle başlamıştır? Bu sorunun yanıtı şudur: Osmanlı-Türk kültüründe bilim tarihi çalışmaları, yenileşme döneminde Osmanlı-Türk aydınının kendisine ve kültürüne yönelik *meydan okuma* ve *tehdit algısından* kaynaklanır. Bu nedenle, yukarıda denildiği gibi, bu ilgi *uyarılmış* bir tepkidir.

Yukarıda işaret edildiği üzere bu tepki, Katip Çelebî, Eğinli Numan ve Ebu Bekir Dîmeşki’nin, kendilerinde bulunan ile karşıdakinde bulunan arasında nisbî karşılaştırmalar yaparak, iki ayrı bilme tarzının varlığını kabul etmesiyle başlar. Bu döneme kadar İslâm-Osmanlı dünyası için hayatiyetini sürdüren tek bir bilme tarzı vardı; o da *İslâm-Osmanlı bilme tarzı*ydı. Açıktır ki, karşılaştırma yapmak için birden fazla, birbirinden farklı ve kendi içerisinde önemli bilme tarzlarını kabul etmek şarttır. Özellikle XVI-II. yüzyılın başından itibaren İslâm-Osmanlı bilgini için, artık, teorik bilgi (nazarı) seviyesinde İslâm-Osmanlı, teknik bilgi (amelî bilgi, fen) seviyesinde de Avrupa merkezli iki ayrı tür bilgi mevcuttu. Yukarıda dile getirildiği üzere, *İslâm-Osmanlı bilgini*, *Osmanlı-Türk aydınma* dönüştükçe teorik bilginin İslâm-Osmanlı kaynağı da terk edilecek, bu konuda da Avrupa kay-

2 Remzi Demir’in, Türk bilim tarihi yazıcılığını geniş bir şekilde incelediği yazısı için bkz.: “Türkiye’de Bilim Tarihi Araştırmalarının Gelişimine Genel Bir Bakış”, *Türkiye’de Bilim Tarihi Araştırmalarının Dünü ve Bugünü*, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, *Bilim Tarihi Anabilim Dalı’nda Yapılan Çalışmalar* içinde Hzr. Esin Kahya, Melek Dosay Gökdoğan, Remzi Demir, Hüseyin Gazi Topdemir ve Yavuz Unat, Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları: 975-482, 2003, s. 9-71.

naklı teorik bilgi benimsenecektir. Ancak, bu *terk ediş* ve *geçiş* birdenbire vuku bulmamış, XX. yüzyılın başlarına kadar uzun bir zaman diliminde gerçekleşmiş ve ayrıca -yukarıda da değinildiği üzere- teknik/pratik bilimlerden teorik/nazarî bilimlere doğru ilerleyen bir *seyir* takip etmiştir.

Bu seyirde dikkat edilmesi gereken ilk nokta; Batı-Avrupa'dan aktarılan yeni bilgiler karşısında hem İslâm-Osmanlı bilgininin, hem de Osmanlı-Türk aydınının -*eski* saymasına karşın- başlangıçta kendi kültürünün bilgi birikimine verdiği yer ve değerdir. Örnek olarak Mustafa Sıdkı, Şekerzade Feyzullah Sermed, Kuyucaklızade Mehmet Atif ile Mühendishane Başhocası Hüseyin Rıfkî Tamanî ve Seyyid Ali Paşa, konuların incelenmesinde Avrupa'dan gelen yeni bilgiler yanında kendi *eski* bilgi birikimlerini de dikkate alırlar. İshak Hoca bile tamamen yeni bilgilerden oluşan *Mecmû'at-i ulûm-i riyâziyye* adlı tercüme-derleme eserinde yer yer kendi bilgi birikimini çağrıştıran ifadeler kullanır. Ancak bu dönemde, yani XVIII. yüzyılın sonu ile XIX. yüzyılın başlarında Batı'ya karşı tavrın en dikkate değer göstergesi Masdariyeci-zade'nin dar bir açıyı geometrik çizim yoluyla iki eşit parçaya böldüğü iddiasını içeren *Risale*'sinin sonuna eklenen *zeyl*'dir. Bu zeyil, Masdariyeci-zade'nin buluşunu Frenklerin sahiplenmemesi için başta Başhoca Seyyid Ali Paşa olmak üzere Mühendishane hocaları tarafından imzalanmıştır. *Zeyil*'de kullanılan ifadeler arasında en dikkat çeken, hiç şüphesiz, "Frenklerin bilim'deki her şeyi sahiplenmeleri" cümlesidir. Bu cümle dönemin bilgin ve aydınlarının psikolojisini, hiçbir yoruma mahal bırakmaksızın açıkça vermektedir.

Yeniye ait unsurların giderek çoğalmasıyla, Tanzimat'tan hemen sonra pek çok sahada ve konuda *eskinin* terk edilmesiyle, özellikle klasik İslâm kültüründen beslenen *tek-anlamlı medeniyet* ve *tek-anlamlı bilim* kavramlarının da benimsenmesiyle, Osmanlı-Türk aydını psikolojik sıkıntıya girmiş; aidiyetinde, mensubiyetinde ve hatta hüviyetinde sorunlar yaşamaya başlamıştır. Bu durum en güzel, Osmanlı-Türk aydını nezdindeki *yeni bilimin tarihi* tasavvurunda müşahede edilebilir. Her şeyden önce yeni bilimin tarihi de, muhtevası gibi, Osmanlı coğrafyasına Avrupa'dan aktarılmış; dolayısıyla, doğal olarak, yeni-bilimin tarihi yine Batı Avrupa'nın perspektifinden verilmiştir. Bu perspektif, hemen hemen hiç eleştirilmeyerek içselleştirilmiştir. Bu perspektifte en dikkate değer nokta şudur: Klasik (yani Selçuklu-Osmanlı öncesi) İslâm kültürünün, özellikle tercüme yoluyla Batı'ya etkisi üzerinde durulmuş ve bu husus daima vurgulanmıştır. Bu vurgu; süreç içerisinde kişilerin, kendilerini, *Batı'ya etkisi oranında biz* kavramsallaştırması içerisinde tanımlamasına neden olmuştur. Böylece *Batılı olanda bizim* [Selçuklu-Osmanlı öncesi] de *katkımız* ortaya çıkarıl-

miş ve *yeni* içerisinde *biz* de bulunduğumuz için, hem yenin aktarımında yabancı bir şeyi alıyor olma psikolojisi aşılmış, hem de bilimin [Avrupa biliminin] evrensel olduğu gösterilerek sahiplenilmesi kolaylaşmıştır. Türkiye’de bugüne kadar gelen ve yaygın olan bu yaklaşım, Selçuklu-Osmanlı birikimini atlar; çünkü o dönemde tercümele bitmiş olduğundan, bu dönemin Batı’ya bir etkisinin/katkısının olmadığını düşünmektedir. Şu vargıda başta Türkler olmak üzere İranlılar, Araplar ve diğer milletlere mensup bilim adamları, başka hiçbir konuda olmadıkları kadar, müttefiklerdir: *Yeniye* –yani, evrensel Avrupa bilimine- *katkı* esas olduğundan dolayı, Selçuklu-Osmanlı dönemi birikimi ve bilme tarzı dikkati hak etmez. Bu bakışta en ilginç olanı, Osmanlı-Türk aydınının, teolojik mensubiyet bakımından olmasa da, bir medeniyet olarak İslâm’dan uzaklaşmasına karşın, *bilim* sözkonusu olduğunda, *-Batılı olanda biz* kavramsallaştırmasının içeriği üzerinde durmaksızın- İslâm Medeniyetine, Avrupa bilimine katkısı oranında atıfta bulunmaya devam etmesidir.

Bu *katkının* sunumu, hiç şüphesiz stratejik bir gayeye matuftur: Eğer bu katkı kanıtlanabilirse –ki tarihî olarak vardır-, XIX. yüzyıldaki ırkçı teorilerin iddia ettiği gibi *bilimin* Avrupa kültürüne has olduğu tezi çürütülmüş olacak ve Avrupa-dışı toplumlarda da üretildiği gösterilerek *bilimin* gelişmesi ya da gelişmemesi, -Avrupa’ya ait biricikliği ortadan kaldırılmış olduğundan- siyasi, iktisadî ve toplumsal faktörlerle açıklanacaktır. Öte yandan bu düşüncenin dile getirildiği XIX. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa’da hakim olan pozitivist düşüncenin din (Katoliklik) ile bilim arasında vurguladığı *olumsuz ilişkinin*, İslâm Medeniyetinde üretilen bilim örnek gösterilerek, bütün dinler için geçerli olmadığı ispatlanmış olacaktır. Ayrıca Avrupa’da yaygın olan “bilimi yalnızca Arî ırkın üretebileceği” tezi, İslâm bilimindeki Samî ve Turanî kavimlerin katkısının gösterimiyle aşılabilecek ve böylece bilim üretiminin belli bir ırk ve kültüre özgü olmadığı ortaya çıkacaktır. Yukarıda özetlenen bu savunmacı yaklaşımda ilginç olan; medeniyet, bilim, ırk, din vb. pek çok kavramın hem eski ve yeni çağrışımları, hem de Avrupa ile İslâm-Osmanlı-Türk kültüründeki farklı tanımları ve fonksiyonları dikkate alınmaksızın belli belirsiz, hatta gelişigüzel kullanılmalarıdır. Kırımlı Aziz Bey (1840-1878), Namık Kemâl (1840-1888) ve Bursalı Mehmed Tahir Bey (1861-1925) gibi isimlerin temsil ettiği bu savunmacı yaklaşımın en önemli özelliklerinden birisi de, İslâm-Osmanlı Medeniyetine ait verdikleri bilgilerin büyük çoğunluğunun kendi araştırmaları olmayıp Avrupa’daki şarkiyatçıların çalışmalarından derlenmiş olmasıdır. Öte yandan Ahmed Cevdet Paşa (1823-1895) ile oğlu Ali Sedad ve kızı Fatma Aliye Hanım (1862-1936) ve Filozof Rıza Tevfik gibi bazı isimlerin klasik İslâm-Os-

manlı kültürüne vukufiyetleri nedeniyle daha sağlıklı değerlendirmelerde bulunma imkanına sahip oldukları söylenebilir. Ancak bu sağlıklı değerlendirme ayrıntılarda ortaya çıkar; çünkü sorunlara hem savunmacı, hem de Avrupa'da tanımlandığı şekliyle, tek-anlamlı *medeniyet* ve *bilim* kavramlarını dikkate alarak yaklaşmışlardır. Aynı dönemde İslâm-Osmanlı bilme tarzını devam ettiren önemli adlara rastlanmakla birlikte bu adların eserleri ana-damarı belirleyecek bir yerde durmazlar.

5. Türk Bilim Tarihi Araştırmalarında 'Tarih Perspektifi' ve 'Metin İnceleme': Salih Zeki'nin Açtığı Yol

Türkiye'de yine *katkı* odaklı olmakla beraber, yalnızca Avrupa'da üretilen bilgilerle yetinmeyip bizzat klasik kaynaklara giden ve bu eserlerin içeriklerini *bilim tarihi* kavramı içerisinde değerlendiren ve yalnızca *etkili* olan dönemleri değil, Selçuklu-Osmanlı dönemini de kendi içerikleri itibarıyla dikkate alarak inceleyen iki isim Süleyman Sudî Efendi ile Salih Zeki'dir (1864-1921). Süleyman Sudî Efendi'nin hem eserinin tamamlanmamış olması, hem de başlangıç seviyesinde bulunması nedeniyle, yukarıda özetlenen ilkelere uygun ilk çalışmanın Salih Zeki Beyin eseri olduğu söylenebilir. Salih Zeki'nin Türkiye'deki bilim tarihi araştırmalarına iki önemli katkısı mevcuttur: Birincisi bilimi, tarihi perspektifi içerisinde incelemesi, ikincisi ise nesnesi ile bizzat kendisi muhatap olup, başkalarının verdiği bilgileri değil, metinleri incelemesi. Bu iki ilke çerçevesinde Salih Zeki'nin çalışmaları şu şekilde tahlil edilebilir: Her şeyden önce Salih Zeki, eserinin önsözünde belirttiği gibi, Şarklıların matematik ve astronomi bilimine katkısını araştırmaktadır. Ancak bu katkı, yalnızca Batı-Avrupa bilimine tercüme yoluyla yapılmış *filî katkı* değil, özellikle matematik ve astronomi disiplinlerine –kitaplarda kalmış olsa bile- yaptıkları katkıdır. Dolayısıyla Salih Zeki için bu bilgilerin, tercümelemlerle Avrupa'daki yeni bilme tarzına etki edip etmemesi önemli değildir. Salih Zeki, bir *tarih perspektifi* kullanır ve İslâm-Osmanlı matematik-astronomisini genel bilim tarihi içerisine yerleştirir. Yunan ve Hint [o dönemde henüz Mısır ve Mezopotamya araştırmaları devam ediyordu] kaynaklarına işaret eder ve Avrupa bilimine olan etkilerine yer verir. Öte yandan yine bizzat kendisi İstanbul yazma kütüphanelerindeki eserlerin muhtevalarını inceler, kendi döneminde kadar bilinmeyen pek çok eseri gün ışığına çıkartır ve değerlendirir. Bu eserlerde saklı kalmış, bilinmeyen, ama daha sonra Avrupa'da yeniden keşfedilen matematik ve astronomiye ilişkin pek çok *icada* değinir. Salih Zeki'nin bu çalışmalarında kendisine eşlik eden bir kavram da bilim

tarihindeki keşiflerde *öncelik* sorunudur. Belki de onu böyle bir soruna yönelten, “İslâm matematikçilerinin Eski Yunan’daki matematik bilgisini ne ölçüde geliştirdikleri” sorusunu aşırı ciddiye almasıdır. Salih Zeki; bu soruya vereceği yanıtın, kendi döneminde Avrupa’da abartılı şekilde gündeme getirilen ve Osmanlı aydınları arasında da tartışılan “Yunan mucizesi” kavramsallaştırması açısından önemli olacağını düşünmüş olmalıdır. Salih Zeki’nin çalışmalarının en önemli eksiği ise, metinlerin salt teknik içeriklerini analiz etmekle sınırlı kalmasıdır. Elbette teknik içerikleri doğrudan metinleri kendisi inceleyerek ve kendi tarihi perspektifine uygun olarak yapması, bu konuda Avrupa’da üretilen pek çok bilgiyi hem tashih etmesine, hem de aşmasına neden olmuştur. Ancak bu teknik yapının, içerisinde üretildiği siyasî, iktisadî, toplumsal ve dinî ortamı dikkate almaması ve irtibat noktalarını göstermemesi, onun çalışmalarındaki medeniyet perspektifi eksikliğiyle ilgilidir.

Salih Zeki’nin çalışma anlayışı, öğrencisi Mehmed Fatih Gökmen (1877-1955), Abdülhak Adnan Adıvar (1882-1955), Ahmet Süheyl Ünver (1898-1986), Ahmed Hamid Dilgan (1901-1976) gibi isimler tarafından farklı alanlarda takip edilmekle beraber, ne onun sahip olduğu tarih perspektifi geliştirilmiş, ne de metin incelemeleri ayrıntılandırılmıştır. Bu isimlerden bir kısmı, II. Meşrutiyet’in getirdiği ve Cumhuriyet’in pekiştirdiği Türk milliyetçiliği anlayışıyla bilim tarihinde Türklerin yeri ile Türk asıllı bilim adamlarının bilimsel keşiflerdeki öncelikleri üzerinde daha fazla durmuştur.

6. Türk Bilim Tarihi Araştırmalarında ‘Medeniyet Perspektifi’ ve ‘Tenkitli Metin Neşri’: Aydın Sayılı ile Girilen Yol

Türkiye’de bilim tarihi araştırmalarına Salih Zeki tarafından kazandırılan *tarih perspektifi* ile *metin incelemesi*, Aydın Sayılı (1913-1993) tarafından zenginleştirilmiştir. Ancak kanaatimizce Sayılı’nın, Salih Zeki’nin çizgisini zenginleştirme yanında, Türkiye’deki bilim tarihi çalışmalarına getirdiği en önemli iki yenilik *medeniyet perspektifi* ile *tenkitli metin neşridir*. Sayılı’nın, bilim tarihini akademik bir disiplin olarak kuran Sartori’nin yanında yetişmesi, tek başına, bu zenginleştirme ve katkıyı izah etmek için yeterli değildir.

Kanımızca bu sorunun izahı, yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin tarih teziyle yakından alakalıdır. Mustafa Kemal Atatürk’ün de yönlendirmesiyle Mehmed Fuat Köprülü’nün teorik zeminini kurduğu, kendisinden sonra da pek çok ismin takip ettiği bu tarih tezi; Sayılı’yı, Türk bilim tarihini *medeniyet* perspektifinden incelemeye yöneltmiştir. Bu nedenle

Sayılı hem İslâm öncesi Türk kültürü ile hem de Mezopotamya ve Eski Mısır medeniyetleriyle ilgilenmiştir. Ancak Sayılı'nın medeniyet perspektifinde İslâm-Osmanlı Medeniyetinin merkezî bir yeri vardır. Bu nedenle, Sayılı'nın çalışmalarında İsmet İnönü dönemindeki Yunan-Latin tarih-medeniyet vurgusunun görülmemesi, Yunan dönemi bilimiyle ilgili bağımsız büyük çalışmalarının bulunmaması, onun medeniyet-tarih perspektifinin Mustafa Kemal Atatürk'ün medeniyet-tarih tezine daha yakın durmasıyla ilgili olmalıdır.

Yukarıda dile getirilen Sayılı'nın bu tavrı; hem Harvard'da hazırladığı doktora tezinde, hem de daha sonraki akademik çalışmalarında görülür. Sayılı 1943 yılında Türkiye'ye dönmesine karşın, 1955 yılında profesör olunca ya da AÜDTCF bünyesinde bilim tarihi dersleri vermiş ama kendi yaklaşımını ortaya koymamıştır. 1950'den sonra Yunan-Latin tarih-medeniyet anlayışı çizgisinden uzaklaşılınca Sayılı da kendi yaklaşımını, kurumsal bir kimlik kazandırdığı Bilim Tarihi Kürsüsü'nde devam ettirebilmiştir. Sayılı'nın ilk doktora öğrencisi Sevim Tekeli'nin doktora (1956), doçentlik (1960) ve profesörlük (1967) tezleri ve daha sonraki çalışmaları³ ile ikinci doktora öğrencisi Esin Kahya'nın doktora (1971), doçentlik (1977) ve profesörlük (1982) tezleri ve daha sonraki çalışmalarında⁴ Sayılı'nın medeniyet perspektifi açıkça görülür. Sayılı'nın kürsüsünde hem kendisinin, hem de öğrencilerinin yetişmelerinde katkıda bulunduğu diğer öğretim üyeleri Melek Dosay Gökdoğan, Remzi Demir, Hüseyin Gazi Topdemir ve Yavuz Unat'ın çalışmaları da benzer bir yapıya sahiptir. Öte yandan, kanımızca, Sayılı'nın çalışmalarının Türkiye'deki bilgi akışında geniş yankı bulmamasının bir nedeni de, onun medeniyet perspektifi ile yakından alakalıdır.

Sayılı'nın kısaca değinilmesi gereken diğer bir önemli katkısı, çeşitli bilimsel sahalarda kaleme alınan Arapça, Türkçe ve Farsça eserlerin *tenkitli metin neşridir*. Şüphesiz dünyanın çeşitli üniversitelerinde de bilim tarihi çalışmalarında takip edilen bu yöntem, henüz yazma halinde kütüphanelerde duran binlerce eserin gün yüzüne çıkarılması ve muhtevalarının değerlendirilmesi açısından son derece önemlidir. Bu yöntemin ilk örnekleri Sayılı tarafından verilmiş, öğrencileri tarafından da devam ettirilmiştir. An-

3 Sevim Tekeli'nin doktora, doçentlik ve profesörlük çalışmalarının isimleri şöyledir: *Nasîrüddîn, Takîyüddîn ve Tycho Brahe'nin Rasat Aletlerinin Mukayesesi* (doktora); *Takîyüddîn'in Sidretü'l-Müntehâ Adlı Zici ve XVI. Yüzyılda Batı'da Astronomi Alanındaki Çalışmalar* (doçentlik) ve *XVI. Yüzyılda Osmanlılar'da Saat ve Takîyüddîn'in Mekanik Saat Konstrüksiyonuna Dair En Parlak Yıldızlar Adlı Eseri* (profesörlük).

4 Esin Kahya'nın doktora, doçentlik ve profesörlük çalışmalarının isimleri şöyledir: *Şemseddîn İtâkî'nin Resimli Anatomi Kitabı* (doktora); *Mustafa Behçet Efendi'nin "Fizyoloji Tercümesi" Adlı Kitabı, Çağında Avrupa'da ve Bizde Fizyoloji Çalışmaları ve Aralarındaki Bağlar* (doçentlik) ve *Üroloji Tarihi* (profesörlük).

cak bu çalışmaların önemli bir kısmının tezlerin içerisinde kalıp yayımlanmaması etki alanlarını sınırlandırmıştır.

7. Türk Bilim Tarihi Araştırmalarında Malzemenin Zenginleşmesi

İ.. Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü bünyesinde 1984'te Ekmeleddin İhsanoğlu'nun kurduğu Bilim Tarihi Anabilim Dalı, 1989 yılında Türkiye niversitelerindeki ilk bilim tarihi bölümü olmuş; fakat, 1999'da lisans programı durdurulmuş ve 2000'de yeniden anabilim dalına dönüştürülerek Felsefe Bölümü'ne bağlanmıştır. Bu anabilim dalı ve bölümün tarihinin böyle si acıklı seyrinin pek çok i ve dış nedenleri olmakla birlikte, İ.. Bilim Tarihi Anabilim Dalı bir kurum olarak hiç şüphesiz önemlidir. İhsanoğlu'nun IRCICA'nın genel müdürü olması dolayısıyla, burada bilim tarihine ilişkin yürütülen çalışmalar ile yine kurucusu olduğu Türk Bilim Tarihi Kurumu, Türkiye'deki bilim tarihi çalışmalarına bir *hareketlilik* getirmiştir. Bu hareketliliğin ilk nedeni hiç şüphesiz, İstanbul'da, yukarıda da işaret edildiği üzere, bilim tarihi çalışmalarının çok eski bir tarihe sahip olmasıdır. Nitekim bu tarihlerde İstanbul'da çapa ve Cerrahpaşa tıp fakültelerinde Ahmed Süheyl nver'in ve ğrencilerinin, ayrıca Celal Saraç ve Muammer Dizer'in devam ettirdiği alışmalar, Kazım een'in İT'deki araştırmaları ve Ramazan şeşen'in yazma eserler üzerindeki yayınları uygun bir ortam yaratmıştı.

İhsanoğlu'nun katkısı daha çok bir *hm* olarak adı geçen kurumlarda biraraya getirdiği isimler ile ortaya koyduğu projelerde ortaya çıkar. İmzasını taşıyan çalışmaların hemen hemen hepsinde ise bu kurumlarda çalışan pek çok ismin katkısı mevcuttur. Her şeyden önce bu çalışmalar büyük oranda *malzemeye* yönelik çalışmalardır ve bu özellikleriyle ileride yapılacak araştırmalara bir zemin teşkil etmeleri bakımından önemlidirler. Yine İstanbul niversitesi'ndeki Anabilim Dalı'nın ve IRCICA'nın katkılarıyla düzenlenen pek çok ulusal ve uluslararası sempozyum Türkiye'deki bilim tarihi çalışmalarını hem zenginleştirmiş, hem de yurtdışında tanıtımtıştır.

Öte yandan İhsanoğlu'nun imzasını taşıyan bu kolektif çalışmaların kavramsal içeriği pek çok sorun içermektedir. Her şeyden önce bütün bu çalışmalarda, içerisine oturduğu, hesabı verilmiş kavramsal bir çerçeveden yoksun olması nedeniyle, hem Salih Zeki'nin getirdiği tarih perspektifi, hem de Sayılı'nın getirdiği medeniyet perspektifi oldukça zayıflatılmıştır. Nitekim IRCICA'daki *katalog* değeri olan malzeme çalışmaları yanında teknik muhtevaya ilişkin incelemelerin çok az olmasının, olanların da dağnık bir kavramsal çerçevede yapılmasının ana nedeni, yukarıda işaret edilen, bir tarih ve medeniyet perspektifinden yoksun olunmasında aranmalıdır.

Romantik içerikli *Osmanlı* vurgusu, başka bir ifadeyle *Osmanlı bilimi* kavramsallaştırması, “Osmanlı döneminde ve Osmanlı coğrafyasında İslâm-Osmanlı-Türk bilme faaliyeti” olarak tanımlanmamış, bu tanım da doğal olarak pek çok sorun doğurmuştur: Öncelikle, böyle bir tanım, Osmanlı'yı İslâm Medeniyetinden kopardığı için Osmanlı dönemi bilme faaliyetinin içeriğini anlamayı engeller. İkinci olarak, Anadolu Selçuklu dönemi dışarıda kaldığından ya da en azından *hafif bir giriş* olarak düşünüldüğünden organik bir “Türk bilim tarihi” kavramsallaştırmasına imkan tanımaz. Kanımızca *Osmanlı siyasi bir teşekküle atıftır, ilmî bir zihniyete değil*. Çünkü İslâm dünyasında ortak-akılın ürettiği ve ulemanın taşıyıp sürdürdüğü siyasi teşekküllerden nisbî bağımsız bir ilmî gelenek vardır. Bu kavramsallaştırma aynı zamanda Osmanlı çağdaşı İslâm dünyasındaki pek çok siyasi teşekküle yürütülen önemli ilmî faaliyeti gözden geçirir. Örnek olarak: Timurular ile Osmanlıları ilmî açıdan birbirinden ayırmak mümkün değildir: Bursalı Musa Kadızade, Uluğ Beyin hocasıyken, talebeleri Ali Kuşçu ve Fethullah Şirvanî başta olmak üzere pek çok Timurlu bilgin de Osmanlı ülkesinde ilmî faaliyet yürütmüştür. Safevî Devleti'nin önemli bir bilgini olan Bahaeddin Amilî'nin *Hulâsatu'l-hisâb* adlı matematik eserinin 1550'lerden sonra Osmanlı medreselerinde ders kitabı olması ve XX. yüzyıla kadar okutularak üzerinde pek çok şerh ve haşiye kaleme alınması, benzer şekilde Davud-ı Kayserî, Molla Fenarî, Hasan Çelebi gibi Osmanlı alimlerinin eserlerinin İran-Safevî medreselerinde tedris edilmesi; paradigmada değil, renklerde olan farklılıkları keskin ayrımlara tabi tutmayı engeller. *Osmanlı bilimi* kavramsallaştırmasının Osmanlı-Türk yani yenileşme dönemi için geçerliliği ise pek çok farklı sorunları doğurur. Diğer taraftan İhsanoğlu'nun imzasını taşıyan yazılarda bilimin gelişmesindeki siyasi, iktisadî ve dinî ortamın önemi vurgulanmakla beraber bu vurgu lafzî seviyede kalır, ciddi bir yer edinmez.

Bundan daha da önemlisi İhsanoğlu'nun imzasını taşıyan çalışmalarla *Osmanlı bilimi* kavramının içeriği de büyük oranda *Modern Bilimin Türkiye'ye Girişi* incelemelerine dönüşmüş haldedir. Leiden Üniversitesi Avrupa Yayılma Tarihi Enstitüsü [Institute for the History of European Expansion] ve benzeri kuruluşların nihaî hedefi Batı-Avrupa ve İngiltere'nin sömürge döneminde insanlığa yaptığı büyük zulme karşı dünyaya bilim ve teknolojiyi hediye ettiğini vurgulamak ve bunun nasıl olduğunu göstermektir. Bu çerçevede bilim ve teknolojinin Avrupa geçmişi, Avrupa-dışı kültürlerle yayılışı, yayılma yolları, bu kültürlerin reaksiyonları vb. konular bu projenin içeriğini oluşturmaktadır. Bu yaklaşım her kültür ve medeniyetin kendisine *has* bilme tarzını dikkate almadığı gibi değişik kültür ve medeniyetlerin

Avrupa'dan gelen *yeniye* karşı tavırlarını da daha baştan *olumsuz* sıfatıyla niteler. İşte Avrupa bilim ve teknolojisinin dünyaya yayılımının Türkiye ayağını yürüten İhsanoğlu imzasını taşıyan bu tür çalışmalar, İslâm-Osmanlı ve Osmanlı-Türk bilim tarihinin kendisine has özelliklerini dikkate almadığından yanlış bir kavramsal çerçevede kısmî izahlar getirebilir.⁵

8. Yola Koyulmak: Geleceğe Yönelik Temenniler

Bu çalışmada muhtelif bilim disiplinlerinin tarihi hakkında Türkiye'de yapılan çalışmaların derli toplu bir dökümünün verilmesi ile bu dökümün değerlendirilmesi Türkiye'deki bilim tarihi çalışmalarında geleceğe ilişkin bazı tespitlerde bulunma imkanı vermektedir. Bu tespitler şu şekilde sıralanabilir:

1. Salih Zeki'nin *tarih perspektifi* ile Aydın Sayılı'nın *medeniyet perspektifi* geliştirilerek ve derinleştirilerek devam ettirilmelidir.

2. Yine Salih Zeki'nin başlattığı *metin inceleme* ile Aydın Sayılı'nın ilk örneklerini verdiği *tenkitli metin neşri* sürdürülmeli, yazma kültürümüz ilmî ölçütlere uygun olarak gün yüzüne çıkartılmalıdır. Öte yandan Osmanlı Türkçesi [Klasik Türkçe] ile kaleme alınan metinler önce ilmî bir çevirim-yazıyla yayımlanmalı, ancak ondan sonra sadeleştirilmelidir.

3. Bu çalışmalarda kullanılan *Türk* kelimesinin açıklığa kavuşturulması, Türkiye'deki bilimlerin tarihini yazmada son derece önemlidir. Özellikle Genel Türk Tarihi'nde kullanılan Türk ile Türkiye [Anadolu + Balkanlar] tarihinde kullanılan *Türk* kelimeleri birbirine karıştırılmamalıdır. Türkiye'de gelişen bilme tarzının tarihinin Oğuzların [Büyük Selçuklu + Anadolu Selçuklu + Osmanlılar + Cumhuriyet] İslâm medeniyetine katılmakla başladığına ve bu sürecin yenileşme dönemine kadar İslâm Medeniyetinin doğal bir devamı olduğuna dikkat edilmelidir. Çünkü yenileşme dönemindeki tartışma, çatışma ve refleksleri anlamak ve zihniyetleri tahlil etmek için Oğuzlar öncesi İslâm Medeniyeti birikiminin dikkate alınması zorunludur.

4. *Bilim* kavramı, yalnızca XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Batı Avrupa ve İngiltere'de gelişmeye başlayan yeni teorik bilme tarzı ile sınırlandırılmamalıdır. Örnek olarak her türlü bilimsel bilginin matematiksel ifadesi kadîm dönemler için sözkonusu olmadığından, *felsefi fizik* denilerek matematiksel olmadığı için eski-fizik dışarıda bırakılmamalı, bu fiziğin *mantık diliyle ifade edilen bir fizik* olduğu göz önünde bulundurularak

5 A.Ü. Bilim Tarihi Anabilim Dalı ve İ.Ü. Bilim Tarihi Anabilim Dalının Türk bilim tarihi yazıcılığının tarihî gelişimi hakkında ayrıntılarda farklılaşan yorumları için, Feza Günergun'un ve Yavuz Unat'ın elinizdeki bu çalışmada yer alan makalelerine bakılabilir.

içerdiği fizik bilimine ilişkin kavramlar ve önermeler incelenmelidir. Bu noktada sorun, *bilimin* belirli bir bilme tarzı olduğunu ve bu tarzın yine belirli bir zaman ve mekanda ortaya çıktığını unutarak, geçmişte bu tarzı veya ona benzeyeni, onu andıranı aramaya kalkmaktan kaynaklanmaktadır. Bu duruma en güzel örnek *sayı* kavramıdır: *Sayı kavramının* bir kültürde bulunması ile o kavramın şu ya da bu şekildeki karmaşıklığı ayrı ayrı durumlarıdır. Frege-vari bir sayı tanımını esas almak ancak Frege sonrası için mümkündür. Başka bir açıdan, bir sayı çeşidini çıkış noktası olarak geriye gitmek ve ona benzeyeni aramak da aynı sonucu doğurur. Çünkü, örnek olarak, karmaşık sayıların içerisinde bulunduğu bir sayı tasavvuru tarihin belirli bir döneminden daha öteye gidemez. Bu, *sayı kavramının* eskilerde olmadığını göstermez; belki karmaşık sayının içerisinde bulunduğu bir sayı tasavvurunun olmadığını gösterir ki bu ikisi ayrı ayrı durumlarıdır. Bu tespit *bilim'in tanımı* merkezî bir yer kazanmaktadır. Eğer bilim, meselâ, doğanın matematiksel tasviri olarak tanımlanırsa XVII. yüzyıldan öteye gidilemez; öyle ki Leibniz'in doğa çalışmaları bile bilim olarak görülemez. Bu tanıma *evrenin mekanik tasavvuru* niteliğini de eklersek, o zaman geriye doğru gitmek daha da zorlaşacaktır.

5. Bir önceki sorunun bir devamı olarak, kadîm mirasa ondalık tasnife dayalı kütüphane sistemi içerisinde değil, Taşköprülü-zade'nin *Miftâhu's-sa'âde ve misbâhu's-siyâde* adlı eserinde verilen ilimler sınıflandırması çerçevesinden bakılmalıdır. Örnek olarak Cevat İzgi'nin *Osmanlı Medreselerinde İlim* adlı çalışmasının fizik kısmında, Osmanlı medreselerinde fizik adına okutulan metinler olarak yalnızca meşşâî fizik eserleri dikkate alınır. Eğer fizik başta hareket olmak üzere cismin araz-i zatiyesini incelemek ise Osmanlı medreselerinde okutulan Kelam kitaplarındaki *Mümkinat* [Evren] bölümleri saf fizik konularını içerirler. Başka bir deyişle İslâm-Osmanlı dönemindeki fizik araştırmaları yalnızca meşşâî metinlerle sınırlandırılmaz. Özellikle kelamcılarının savunduğu atomcu fizik bütün ayrıntılarıyla dikkate alınmalıdır. Nitekim daha XIX. yüzyılın sonunda başta Ahmed Cevdet Paşa olmak üzere oğlu Ali Sedad gibi pek çok isim bu konuya dikkat çekmiştir. Ayrıca bu tespit hemen hemen bütün bilim disiplinleri için geçerlidir.

6. Göz önünde bulundurulması gereken diğer bir husus; *kadîm olanın* aktarımı, incelenmesi ve yorumunda modern sorunların içeriklerinin dikkate alınmasıdır. Örnek olarak bugün Aristoteles fiziğini modern kuantum fiziği açısından yorumlayan pek çok bilim tarihçisi mevcuttur. Benzer biçimde kadîm *sayı* tanımı/tanımları bugünkü matematik ve felsefesindeki veriler dikkate alındığında daha anlamlı ve anlaşılır hale gelebilir. Öyleyse kadîm bilme tarzlarına ilişkin araştırmalarda yalnızca tasvirî çalışmalarla

yetinilmemeli; bu tarzın içeriği ile bugünkü benzer içeriği birbiriyle karşılaştırılmalıdır.

Kanunî Sultan Süleyman döneminin ünlü filozof ve müderrisi Taşköprülü-zade, “Varlık’ın, Varolan’ın ve İnsan’ın nazari/akli idrak tarzı”nın yalnızca insan türüne has olduğunu, bu idrak tarzının bütün insanlığın malı olduğunu, bir ırka veya bir dine bağlı olmadığını, tersine ırklar ve dinler üstü olduğunu, belirli bir zamana veya mekana ait bulunmadığını özellikle vurgular. Öyleyse kültürün ve medeniyetin “Varlık’ı, var-olan’ı ve insan’ı nazari/akli idrak tarzı” tanımı, o kültür ve medeniyetin *bilme tarzı* verir. Bu tarzın içeriğini ise o kültür ve medeniyetin zorunlulukları ve talepleri belirler. Öyleyse bilim tarihi araştırmalarında dikkat edilmesi gereken, belirli-tanımlanmış bir bilme tarzının geçmişte aranması değil, doğrudan her kültür ve medeniyetin nazari/akli idrak tarzıdır. Bundan sonradır ki, ikinci bir aşama olarak, belirli bir kültür ve medeniyetin nazari/akli idrak tarzının başka medeniyetlerde bulunup bulunmadığına bakılabilir. Çünkü belirli bir zaman ve mekanda yaşamış, *Varlık, var-olan ve insan hakkında nazari/akli idrak tarzına* göre kendisine has bilgi üretmiş insanların sahip olduğu bilgi birikiminin bugün için değeri başka, o gün için başka olacaktır. Bohr’un dediği gibi: “Bugünün bilimi yarının efsanesidir”. Bilim tarihinden maksat da, bir bakıma *o tarihi bağlam*’da insanların nazari/akli idrak tarzının muhtevasını tespit etmek, tasvir etmek ve anlamak olmalıdır.

Avrupa’da *bilim tarihi, bilim* (açıklama) ile *tarihin* (anlama) arasındaki uçurumu kapatmak, kısaca iki farklı kültürü barıştırmak üzere geliştirildi ve bu uçurumun iki ucunu birleştiren bir köprü oldu. Bu toprakların çocukları için ise bilim tarihi, tarihin belirli bir döneminde “Varlık’ı, varolan’ı ve insan’ı nazari/akli nasıl idrak ettiğimizi” tespit etmemizi, tasvir etmemizi ve anlamamızı sağlayacak ve özgüven sorununu aşmamıza yardımcı olacak bir disiplin olarak görülebilir. Bu hedefin gerçekleştirilmesi için gereken tek şey ilmi ölçütlere uygun araştırma ve çalışmaların yapılmasıdır. Bunun için ise Ankara Üniversitesi ve İstanbul Üniversitesi’ndeki bilim tarihi anabilim dallarının bölüme dönüştürülmesi; temel ve lise eğitiminde değişik bilimlerin, tarihlerine atıf yapılarak okutulması ve nihayet *bilim tarihinin* müfredat programlarına bağımsız bir ders olarak konulması gerekmektedir. Varlık’ı, varolan’ı ve insan’ı nazari/akli idrak tarzlarımızı bilmek, yani bilim tarihi, insanın *niçin bilmesi gerektiğini anlamının* ilk şartıdır.

A Bridge with Two Vague Edges: “History” with “Science” or “History of Science”

İhsan FAZLIOĞLU

Abstract

Taşköprülüzâde, the famous philosopher and teacher (*müderris*) of the reign of Süleyman the Lawgiver (mid-16th century), emphasized that the theoretical/rational pattern of understanding “of the Being, of the beings, and of Man as such” is peculiar only to the human kind, and this pattern of understanding is not dependent on time, space, race or religion. On the contrary, it is supra-racial and supra-religious, and therefore, it is in fact for the whole humanity. So, the definition of this pattern of understanding by a culture and civilization indicated the pattern of knowing of that particular culture and civilization. The content of this pattern is determined by the necessities and demands of that culture and civilization. Hence, what one has to pay attention in the history of science studies is not the search for any defined pattern of knowing in the past, but it is exactly the theoretical/rational pattern of understanding of a given culture and civilization. Then, as a second stage, one can look at whether this theoretical/rational pattern of understanding can be found in other civilizations. In fact, the value of the accumulated knowledge concerning the patterns of understanding Being, beings and man as such will differ across time. As Bohr stated, “today’s science is tomorrow’s legend”. The purpose of history of science is, in some respect, should be the identification, description and comprehension of the content of one’s theoretical/rational pattern of understanding in historical context. In Europe, *history of science* was developed in order to close the gap between science (explanation) and history (understanding), that is to say to reconcile two distinct cultures; and it became a bridge that combined the two edges of the gap. For us, however, history of science is a discipline which will, in a specific historical era, enable us to determine, describe, and comprehend “the way we understand the Being, the beings, and the man as such theoretically/rationally”; as well as make us overcome the problem of self-confidence in the way to understand.

The utmost necessity for reaching this target is to make researches and studies in the light of scientific criteria. Therefore, the chairs of history of science both in Istanbul and Ankara Universities have to upgrade as separate departments. Various sciences, with references to their histories, must be taught in the primary and secondary schools; and finally, the history of science must be given room in the university curriculum as a separate course.

To know our patterns of theoretical/rational understanding of the Being, of the beings, and of man as such, through the discipline of “history of science,” is the first condition for understanding *why one has to know anyway*.